

QARAQALPAQ NAQIL-MAQALLARÍŇDA QOLLANÍLGAN DINIY ATAMALARDÍŇ GENDERLIK ÓZGESHELIKLERI

Ulbolsın Qosnazarova

QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703681>

Annotaciya. *Bul maqalada qaraqalpaq naqıl-maqallarında ushirasatuğın diniy atamaldıń genderlik ózgeshelikleri qarastırıladı. Diniy uğımlar arqalı er adamnıń aqıl, ádillik, juwapkershilik sıyaqlı qásiyetleri, al hayal adamlardıń páklik, miyrim sıyaqlı pazıyletleri sáwlelenetuğınlıǵı anıqlanadı. Sonday-aq, genderlik kózqarastıń diniy terminler menen baylanıslı bolıwı qaraqalpaq xalqınıń dúnya tuwralı bilimi menen sociallıq qurılısın tanıwǵa múmkinshilik beretuğın atap ótıledi.*

Tayanış sózler: *naqıl-maqal, gender, diniy atamalar, sufizm táliyimatı, patriarxal sistema.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются гендерные особенности религиозных терминов, встречающихся в каракалпакских пословицах и поговорках. Установлено, что через религиозные понятия отражаются такие качества мужчины, как мудрость, справедливость и ответственность, а также такие качества женщин, как чистота и доброта. Также отмечается, что связь гендерного подхода с религиозными терминами позволяет понять мировоззрение и социальную структуру каракалпакского народа.*

Ключевые слова: *пословица, гендер, религиозные термины, суфизм, патриархальная система.*

Annotation. *This article examines the gender characteristics of religious terms found in Karakalpak proverbs and sayings. Through religious concepts, it is revealed that qualities such as intelligence, justice, and responsibility are reflected in men, while qualities such as purity and compassion are reflected in women. Furthermore, it is emphasized that the connection of gender perspective with religious terms allows for understanding the Karakalpak people's understanding of the world and their social structure.*

Keywords: *proverbs, gender, religious terms, Sufi teachings, patriarchal system.*

Qaraqalpaq xalqınıń tillik ǵaziynesinde naqıl-maqallar ózgeshe ornı iyeleydi. Naqıl-maqallarda qollanılǵan diniy atamalar arqalı biz olardı genderlik jaqtan anıqlay alamız. Bul atamalar kásiplik atamalar sıyaqlı insanlardıń belgili bir qábiletin yamasa wazıypasın belgileydi. Sol sebepli diniy atamaldıń ayırımları genderlik reńkke iye bolıp otıradı. Sonlıqtan biz bul maqalada diniy atamaldıń naqıl-maqallarda qollanıwın hám onıń genderlik ózgesheliklerin anıqlap, olarǵa túsiniq berip analiz etiwdi maqul kórdik.

Izertlewimizdiń tiykarǵı maqseti – qaraqalpaq naqıl-maqallarında ushirasatuğın diniy atamaldıń genderlik ózgesheliklerin anıqlaw, olardıń tillik hám mádeniy xızmetin anıqlaw bolıp tabıladı. Izertlew barısında xalıq danalıǵı arqalı beriletuğın diniy uğımlardıń erkek hám hayal obrazın qalıplestiriwdegi rolin ayqınlaw gózlenedi. Diniy atamalar – xalıqtıń ruwxıy bolmısın, isenimin, ómirlik filosofiyasın sáwlelendiretuğın

áhmiyetli tillik birlikler. Sol atamalardıń genderlik sıpatı, yaǵnıy erkek penen hayalǵa qatnaslı qollanıwı hám semantikalıq ózgesheliklerine toqtap ótemiz.

Payǵambar – diniy kózqaras boyınsha qudanıń jerdegi wákili [3.5]. Peyǵambár «xabar beriwshi, aldın burın xabar keltiriwshi». 1) diniy túsiniq boyınsha Allanıń dinin, wásiyatın xalıqqa tarqatıwshı elshi, áwliyelerdiń eń úlkeni. 2) dana, bilgish, wáliy [8.25]. Islam ilimi boyınsha payǵambarlar – Alla taalanıń adamzatqa tuwra jol kórsetiw ushın jibergen tańlawlı qulları. Qásiyetli Quranda payǵambarlardıń atı menen atalǵan kóplegen súreler bar. Qaraqalpaq xalqınıń awızeki ádebiyatında hám naqıl-maqallarında «payǵambar» uǵımı ádillik, sabırlılıq, miyrim sıyaqlı pazıyletlerdiń nıshanı retinde kórinis tabadı.

Genderlik tárepten payǵambar obrazı tek er adamǵa tán uǵım bolıp qalıplesken. Islam dástúrinde hám túrkiy xalıqlarınıń diniy kózqarasında hayal payǵambar tuwralı túsiniq joq. Bul ózgeshelik birneshe tariyxıy, mádeniy sebepler menen túsindiriledi. 1. Patriarxal jámiyet qurılıwı: diniy, siyasiy hám jámiyetlik basshılıq erlerge tán rol dep sanalǵan. 2. Diniy kononlar: Islamda Alla elshisi retinde jiberilgen tulǵalardıń barlıǵı er adamlar bolǵan. (Mısalı, Musa, Isa, Muhammed, Nux hám taǵı basqalar) 3. Jámiyetlik roldiń bóliniwi: hayallar kóbinese analıq, ǵamxorlıq hám shańaraqlıq ruwxıy kúshtiń iyesi retinde sıpatlanǵan. (Mısalı, Biybi fatıma, Umay ana). Sonlıqtan «payǵambar» uǵımı genderlik jaqtan – er adam obrazınıń simvolı. Mısalı, Mıń **payǵambardan** bir quda, Mıń suwpıdan bir iyshan artıq [4.154], Ózi bolǵan **payǵambar** [4.70]. Kúyewdi payǵambar hám sıylaǵan [144].

Sahaba – (Muhammed payǵambardıń járdemshileri). Muhammed payǵambardıń ózin kórgen hám islam dinin qabıl etip, onıń menen islam dinin taratıwǵa qatnasqan sáwbetles adamları [3.224]. Sahaba – arabsha sóz bolıp, joldas, dos degen mánisti bildiredi. Yaǵnıy sahabalar – payǵambardıń eń jaqın joldasları, kómekshiler hám islamdı taratıwshılar.

Genderlik jaqtan «sahaba» sózi dáslep er adamlarǵa qarata qollanılgan, óytkeni payǵambardıń negizgi joldasları er adamlar bolǵan. Degen menen, islam tariyxında payǵambar menen birge bolǵan hayal sahabalar (sahabiyalar) da bar. Sonlıqtan arab tilinde er sahaba –«sahabi», al hayal sahaba –«sahabiya» dep ajratıladı.

Mısalı, **Payǵambardı** bilmese, **Sahabadan** túsiniq joq [5.102].

Qızır qaraqalpaq xalqında Qıdır ata dep te aytıladı. Dástúr boyınsha Qıdır (arabsha Xızır, parsısha Xızr) – Alla taalanıń súyikli qullarınan biri, mángi tiri, adam keypine enip, mıtáj adamlarǵa duslasıp, olarǵa ırıs-bereket, áwmet, tabıs, molshılıq inám etedi hám kóbinese Oraza ayında el aralap júredi dep isenilgen. Qıdır – túrkiy, sonıń ishinde qaraqalpaq, qazaq, ózbek, qırǵız xalıqlarınıń dúnyatanımında qásiyetli, bereket iyesi,

jaqsılıq ákeliwshi ruwx mánisindegi diniy-mifologiyalıq uǵım. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında Qızır obrazı da qollanılǵan. Mısalı, Qırqtan *qızır*, mınnan *wáliy* [5.74].

Qıdır – eskishe túsinek boyınsha el aralap júretuǵın adam taqıletli «áwliye», adamlarǵa «baxıt», «dáwlet» beriwshi [2.56]. Qaraqalpaq mifologiyasında Qıdır ata obrazı – aq saqallı, aq kiyimli qartayǵan adam sıpatında táriyplenedi.

Genderlik jaqtan, Qıdır obrazı er adam kórinisinde boladı. Bul jámiyettegi patriarxal dúnyatanımın kórinisi, sebebi, biylik, danalıq, ashıq qollıq sıyaqlı qásiyetler erlerge tán qásiyetler retinde qabıl etilgen. Naqıl-maqallarda Qıdır ata obrazı tómendegishe berilgen: Tórttiń biri *tóre* degen, Qırqtıń biri *qıdır* degen [5.109].

Áwliye – kiyeli adam, ǵamxorshı, payǵambar. 1. Dana, bilgish, kózi ashıq, wáliy; 2. Ólilerdi jerleytuǵın, kómetuǵın jer, qábir, mazar [7.8]. Áwliye. 1. Ólilerdi jerleytuǵın, kómetuǵın jer, qudiretli mákán, orın, mazar, qábir. 2. Dana, kózi ashıq, káramatlı, kóregen [1.295].

Áwliye – bilgish, kózi ashıq mánilerin bildiredi. Sonday-aq, qudayǵa jaqın, hádiyselerdi aldınnan aytıp bere alatuǵın adam. Eski túsinekler boyınsha áwliye-ánbiyalarǵa qudaytala ayrıqsha kúsh bergen-mish. Olar ne tilese sonı isley aladı-mish, bunı qarapayım xalıq káramat dep túsingen. Mısalı, Áwliyenin azǵanınan qorq [5.154]., Áwliye áwliye emes, may áwliye, Maysız shıraq jandırǵan qay áwliye? [5.169]. Úlken áwliye keshirimli bolar [5.143]. Áwliyeni tanıydı kózli kisi, bazarǵa qatnaydı bózli kisi [5.92].

Pir – qartayǵan ǵarrı; ónermentler basshısı. Qollap qorǵawshı ruwx, sıyınıwshı, tabınıwshı árwaq; qollawshı, járdemshi [8.28]. Pir – kóp jasaǵan adam, kekse kisi, ǵarrı. 2. Qollap járdem beriwshi diniy basshı, súyewshi, járdemshi qollawshı [3.71].

Genderlik ózgesheligi bolsa, Islam hám túrkiy dúnyatanımında pir obrazı kóbinese er adam retinde qalıplesken. Hayal pir uǵımı siyrek gezlesedi, biraq hayal áwliyeler Biybi Fatima, Umay ana sıyaqlı obrazlar geyde xalıqlıq dárejede pirlilik sıpatqa iye bolıp otıradı.

Gá pirden, gá múriyden [5.157], Pir de óz jolına, Múriyd te óz jolına [5.106].

Qaraqalpaq xalqında hayal adamlar arasında jası úlken analarımız tárepinen jas kelinlerge násiyat sıpatında «Eriń – piriń» degen gáp jiyi ayıladı. Bul hayal adam óziniń kúyewine húrmet penen qarawı, onı óziniń tiregi sıpatında biliwi kerek ekenligin bildiredi.

Mashayıq – arabsha «sheyx» sóziniń kóplik forması. Shayıqlar, pirlar, áwliyeler toparı degen mánisti bildiredi. Bul sóz islamnın suwpılıq dásturinde ruwxıy ustazlar toparın, áwliyelerdi bildiretuǵın atama. Diniy áhmiyeti – mashayıq – iymanlılıq penen ruwxıy tazalıqtıń úlgesi. Xalıq dúnyatanımında olar Allanıń dostı, jámiyettiń ruwxıy tiregi retinde táriyplenedi.

Genderlik tárepten mashayıq sózi shayıq sózi sıyaqlı er adamlarǵa qatnaslı ayıladı. Hayal áwliyeler menen ustazlar jeke ayıtılsa da, mashayıqlar dep ayıtılmaydı. Bul dástúriy islam mádeniyatınıń erler ústemligine tiykarlangan tillik kórinisi.

Alıstaǵı áwliyeden, Jaqındaǵı mashayıq artıq [5.94].

Shayıq – «ǵarri»; «shayxlar palatası aǵzası; senator»; «qáwim basshısı»; «aqsaqal»; «ruwxanıy»; «alım»; «ustaz». 1) Musılman ruwxanıylarınıń wákili; 2) Shayıqshı [7.46]. Shayıq – islam áleminde alım, suwpılıq qáwim basshısı yamasa ruwxıy ustaz degen mánisti bildiredi.

Genderlik jaqtan shayıq ataması - er adamlarǵa tán túsiniq. Hayal adamlarǵa bul atama qollanılmaydı. Hayal ustazlar bolsa, olar kóbinese áwliye hayal, anashayıq dep awızeki stilde ayılǵan.

Diywana tentirese, shayıq el aralaydı. Shapan kiygen menen shayıq bolmas, Salǵa mingen menen qayıq bolmas [5.101].

Molla 1. Islam meshitiniń diniy xızmetkeri, ruwxanıy adam. 2. Eski sawatı bar adam, kisi [2.187]. Molla sózi arab tilindegi «mawlana» sóziniń fonetikalıq ózgerislerge ushıraǵan forması. Ol «biziń mırza» degen mánini beredi [6.279]. Mawlana sózi dáslep ataq retinde siyrek qollanılǵan, yaǵnıy islam dininiń eń joqarı wákıllerine húrmet belgisi retinde paydalanılǵan. Sońlaw barlıq sawatlı adamlardı molla dep ataydı [9.58-bet].

Mollalar, kóbinese, er adamlar bolǵan, sebebi diniy oqıw orınlarında oqıw (medrese) hayallar ushın qadaǵan edi. Eger de hayal adam diniy bilimge iye bolsa, xalıq tilinde kóbinese molla hayal, quranshı hayal, xoja hayal sıyaqlı sóz dizbekleri menen ayıladı, biraq molla sózi hayalǵa tikkeley qollanılmaydı. Bul ózgeshelik jámiyettegi genderlik miynet bóliniwi menen din tarawındaǵı er adamlar ústemligi túsiniǵi menen baylanıslı. Yaǵnıy, diniy bilim menen násiyat aytıw – erlerdiń isi dep sanalǵan. Molla sózi qaraqalpaq naqıl-maqallarında jiyi qollanılǵan. Mısalı: **Mollaǵa** mal kerek, Paqırǵa hal kerek [5.103], Aqırzamanda **molla** kóbeyer [5.153], **Mollanıń** aytqanın qıl da, Qılǵanın qılma [5.153].

Xoja – musılman dininiń wákili. Xoja tariyxıy sóz bolıp, islam dinin birinshi bolıp qabıl etken jergilikli adam. Keyin ala dinshilerdiń isenimi boyınsha tórt xalifanıń biriniń áwladı [4.358]. Xoja – xodje «baslıq, basshı; ustaz; mırza, tore, xojayın». 1. Birinshi bolıp Islam dinin qabıl etken, jeri bar adam; dindarlardıń isenimi boyınsha tórt Xalifanıń birewiniń áwladı; 2) bir nárseni biylewshi, basqarıwshı, xojayın [8.34].

Qaraqalpaq tilindegi mánileri 1. Din iyesi, ustaz, áwliye, sheyx: Mısalı, Xoja Axmed Yassawiy – túrkiy áleminiń ullı suwpısı, ustazı. 2. Húrmetli, abıroylı adam: mısalı, Xoja adam, Xojanıń tuqımı. 3. Ayırım aymaqlarda «xoja» sózi din taratıwshı áwladlardıń urıw ataması retinde de qollanıladı. Mısalı, xoja ruwı.

Genderlik jaqtan xoja sózi tek er adam obrazında qollanıladı. Birinshiden, diniy hám ruwxıy bassılıq roli erlerge tán bolğan: Erler medresede bilim alğan, namaz oqıǵan, úgit-násiyat jumısların alıp bargan. Ekinshiden, xoja áwladlarınıń jetekshileri er adamlar bolğan, al hayalları Xoja hayal, xojanıń báybishesi dep atalğan. Úshinshiden, hayallarga tikkeley xoja dep ayılmaydı, kóbinese xoja tuqımınan shıqqan, xojanıń qızı sıyaqlı sóz dizbekleri menen ayıldı. Demek, bul uǵım er adamnıń diniy, ruwxıy hám sociallıq dárejesin belgileytuǵın sóz bolıp tabıladı.

Mısalı, *Xojadan* bilgish *qul* bar, *Molladan* bilgish *taqtıwa* bar [5.92] , *Xojanı* jiberseń erkine, Kúnde qaraydı kórkine [5.92] , Ay deytuǵın aja joq, Qoy deytuǵın *xoja* joq. Xoja menen xoja Mekke de tabısar [5.153].

Múrid – mollanı, iyshandı pir tutıp, dinge berilgen adam.

Múriyd – arabsha «tilewshi», «umtılwshi» degen mánisti bildiredi. Pirge shákirt bolğan, ruwxıy tazarıwǵa umtılgan insan. Bul uǵım sufizm táliymatı jolında ruwxıy tárbiyalanıwshı shákirt mánisin beredi. Múriyd penen pirdiń qatnası – ustaz benen shákirt, jolbasshı menen izbasar arasındadı ruwxıy baylanıs. Muriydtiń maqseti – nápsisin jeńiw, ruwxıy kómillikke jetiw. Bul islamdadı ıxsan (jaqsılıq, kórkem minez) dárejesine umtılwıdıń kórinisi.

Genderlik ózgesheligi – múriyd túsiniǵi de tariyxıy jaqtan er shákirtlerge qatnaslı qollanılgan. Hayallar suwpılıq jolina túsken de olardı kóbinese muriyda dep ataǵanı menen, túrkiy xalıqlardıń tillik dástúrinde bul ayırmashılıq saqlanbaǵan.

Diniy atamalar – islam dúnyatanımı menen túrkiy ruwxıyattıń kesiliskeń jeri. Olar adamnıń Alla menen baylanısın, ustaz benen shákirt arasındadı ruwxıy qatnası, húrmet penen tálimdi, imanlılıqtı sáwlelendiredi. Pir menen múriyd, shayıq penen mashayıq qatnası arqalı jámiyette ruwxıy ierarxiya qalıplesken. Bul ierarxiya til arqalı da berilip, diniy etikettiń kórsetkishi boldı.

Joqarıda keltirilgen atamalardıń kópshiligi adamlarǵa qaratılğan. Bul islam jámiyetinde hám túrkiy xalıqlarda ruwxıy hám diniy biyliktiń er adamlar qolında bolǵanın kórsetedi. Hayal adamlar kóbinese ana, báybishe, áwliye ana sıyaqlı atamalar menen atalıw menen sheklengen. Mısalı, Biybi Fatima, Umay ana sıyaqlı hayal áwliyeler bolsa da, olarǵa pir, shayıq, taqsır sıyaqlı rásmiy atamalar berilmegen. Demek, diniy atamalardıń genderlik sıpatı patriarxal mádeniy sistemanıń tillik kórinisi bolıp tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, til biliminde diniy terminlerdi izertlew – din, mádeniyat hám til arasındadı qatnası túsiniwge múmkinshilik beredi. Diniy terminler arqalı erkek hám hayal adamlardıń jámiyetlik roli, ruwxıy mártebesi, morallıq obrazı tilde kórinis tabadı. Bul ózgesheliklerdi salıstırmalı hám etnolingvistikalıq jaqtan izertlew túrkiy xalıqların ruwxıy miyrasınıń tutasılıǵın hám genderlik mádeniyatınıń tariyxıy sıpatın belgileydi.

Genderlik izertlewler keyingi waqıtta tez pát penen rawajlanıp baratırǵan lingvistikalıq taraw bolǵanlıqtan, genderlik reńkke iye bolǵan sózlerdi folklorlıq shıǵarmalardıń janları arasınan ásirese naqıl-maqallardıń quramınan izertlew, olardı lingvokulturologiyalıq jaqtan analizlew óz izertleniwın kútip turǵan máselelerdiń biri sanaladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Нөкис. Қарақалпақстан.
2. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. V том. Нөкис. Қарақалпақстан.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VI том. Нөкис. Қарақалпақстан.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. VII том. Нөкис. Қарақалпақстан.
5. Қарақалпақ фольклоры. 88 том. Нақыл-мақаллар. Нөкис. Илим. 2015.
6. Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Изд. «Наука». М. 1970. 279-бет).
7. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы арабша сөзлер. Нөкис. Қарақалпақстан. 2015.
8. Пахратдинов Қ., Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. Нөкис. Қарақалпақстан. 2017.
9. Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарыйхынан. Нөкис. Қарақалпақстан. 1984.
10. Шаниязов Ж. У. Диний атамалар ва ибораларнинг қарақалпоқ адабий тилида қўлланилиши. АКД, – 2002.
11. Умархўжаев М. Э. Диний атамалар ва иборалар: [Текст] : оммабоп қисқача изоҳли луғат. - Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.